

УДК 94(477.43)“179/182”

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВИХ ГУБЕРНАТОРІВ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (1796–1825 рр.)

ОЛЕКСАНДР РОМАНЦОВ,

*молодший науковий співробітник**Інституту історії України НАН України, м. Київ*

Стаття висвітлює діяльність військових губернаторів у Кам'янці-Подільському в період 1796-1825 рр. В основі дослідження лежить огляд повноважень цих посадовців, зміни підпорядкованої їм території, аналіз біографій. Важливим є також визначення місця цієї губернської посади в системі російського адміністративно-територіального управління в Україні

Ключові слова: *інститут військових губернаторів, адміністративно-територіальне управління, посадовці.*

Постановка проблеми. Останніми роками в Україні зросла увага й науковий інтерес до вивчення історії країни через дослідження історії її регіонів. Простеживши розвиток різноманітних адміністративно-територіальних одиниць, можна краще розібратися в питаннях творення нації й держави, у певних сучасних реаліях політичного життя країни, спробувати врахувати відмінності історичного плину для налагодження взаємодії регіонів із центром та між собою. Не остання роль у регіоналістиці належить дослідженню органів місцевої влади, особливо тих, які були проміжною ланкою між центральними урядовими та місцевими адміністративними установами. Військові губернатори якраз і посідали таке місце.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ознайомлення з історичною літературою українських та російських науковців виявило вкрай невеликий інтерес дослідників до проблеми діяльності інституту військових губернаторів. Існує кілька узагальнюючих праць, у яких подаються загальні характеристики функціонування цієї посади. У роботі П. Зайончковського певною мірою подається аналіз повноважень та соціальний зріз військових губернаторів, але вже з 30-х рр. XIX ст. [1]. У статті М. Бутич наводиться інформація про існування перших військових губернаторів в Україні з місцем їхнього розташування й адміністративно-територіального впливу [2]. Слід також відзначити біографічні статті про військових губернаторів у різних енциклопедичних довідниках [3]. Діяльність саме кам'янець-подільських військових губернаторів залишилася поза увагою істориків. У зв'язку із цим більша частина статті ґрунтується на матеріалах збірки “Полное собрание законов Российской империи”, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Хмельницької області.

Мета статті – визначити період існування посади військового губернатора в Кам'янці-Подільському, а також імена тих, хто обіймав цю посаду; окреслити територію, що знаходилась у межах їхнього управління; на підставі діяльності кам'янець-под-

ільських військових губернаторів з'ясувати їхні повноваження.

Виклад основного матеріалу. На початку 90-х рр. XVIII ст. Російська імперія, використавши перемогу над Оттоманською Портою у війні 1787-1791 рр., а також політичну нестабільність сусідньої Речі Посполитої, сприяла остаточному знищенню польської держави. Завдяки двом останнім поділам Польщі (1792 та 1795 рр.) Росія отримала, окрім усього іншого, усю Правобережну Україну. На новоприєднаних теренах було утворене намісництво, на чолі якого стояв І. Тутолмін [4]. До складу намісництва ввійшли чотири губернії: Брацлавська, Волинська, Мінська та Подільська. Намісництво проіснувало близько півроку.

У 1796 р. після смерті Катерини II, російський престол успадкував її син Павло I. Його внутрішнь-одержавна політика відзначалась надзвичайною активністю й радикальністю. Однією зі змін стало скасування посади намісника й запровадження нової посади військового губернатора.

Першим військовим губернатором Кам'янця-Подільського був призначений 4 грудня 1796 р. генерал-лейтенант О. Беклешов [5]. Він мав перед цим попередній досвід управління в Курській губернії. За час діяльності військових губернаторів на Правобережній Україні протягом 1796-1823 рр. цю посаду обіймало п'ять осіб: О. Беклешов, І. Гудович, А. Розенберг, І. Ессен та О. Бахмет'єв. Перші троє були генералами від інфантерії (О. Беклешов за кілька місяців отримав це звання), останні – генерал-лейтенантами. Після відновлення цього інституту в 30-х рр. XIX ст. (попередньо з 1830 до 1832 року діяв тимчасовий військовий губернатор) на цю посаду призначалися генерал-майори, їхня роль і вплив зменшилися. Влада у Волинській та Подільській губерніях була поділена між житомирським та кам'янець-подільським військовими губернаторами. Останні підпорядковувались київському військовому, волинському та подільському генерал-губернатору.

Територія, яку отримав у підпорядкування військовий губернатор О. Беклешов, спочатку складалася з губернії попереднього намісництва: Брацлавської,

№ 4 (95) червень 2009 р.

Волинської, Мінської та Подільської. Проте доволі швидко Брацлавську губернію було ліквідовано (дев'ять повітів цієї губернії відійшли до Подільської і чотири – до Київської губернії) [6]. До 1801 р. з підпорядкування кам'янець-подільського військового губернатора була вилучена й передана під владу київського військового губернатора Мінська губернія [7]. У 1816 р. кам'янець-подільський військовий губернатор був також призначений намісником Бессарабської області, яка пізніше відійшла до Новоросійського генерал-губернаторства [8].

Новопризначений посадовець, який також керував цивільними справами в підпорядкованих йому губерніях, мав повноваження, притаманні своєму інституту, а також ті, що були пов'язані з прикордонним розташуванням Волинської та Подільської губерній. Як військовий губернатор Кам'янець-Подільська О. Беклешов затверджував фізичні покарання засуджених (побиття батогами, відправлення на галери чи на заслання), а також вироки військових судів (зазвичай стосовно дезертирства солдат), здійснював нагляд за станом фортифікаційних укріплень Кам'янець-Подільська, видавав подорожні на поїзд через підпорядковані йому губернії або на поїздку до іншої губернії, а також "пашпорти" на виїзд за кордон (проте не більше ніж на півроку) [9]. У разі затримки в'їзд до Росії був заборонений. Виїздити мали право лише ті, хто мав маєтки на території Пруссії чи Австрійської імперії. У випадку, коли від'їжджаючий за кордон їхав до ворожої країни, майно останнього мало конфіскуватися, а йому самому загрожувало покарання – арешт. За відсутності військового губернатора подорожні та "пашпорти" видавали цивільні губернатори чи навіть тамтешні губернські правління. До військових губернаторів мали звертатися приїжджаючі представники закордонних торгових компаній. Останні повинні були повідомляти начальнику губернії, звідки вони їдуть, та засвідчувати наявність паспорта на поїзд.

Повноваження військового губернатора й коменданта гарнізону дублювались у військових справах, пов'язаних із гарнізоном і самим містом. До таких справ належали справи підтримання обороноздатності фортифікаційних споруд, влаштування щоденної, цілодобової варту по місту. У випадках, коли в місті одночасно перебували й військовий губернатор, і комендант, саме перший, як безпосередній начальник міста, мав вирішувати, які справи залишити в підпорядкуванні коменданта, а якими опікуватися самому. Тому саме від власної ініціативи конкретного військового губернатора залежало питання розподілу цих обов'язків.

Майже завжди через місяць після призначення того чи іншого генерала на посаду військового губернатора до його функцій додавався ще й нагляд за цивільними справами в губерніях. Це було переважно дублювання функцій цивільного губернатора. Військовий губернатор як начальник губернії був посередньою ланкою між урядом та місцевими адміністративними установами у внутрішньогубернській роботі цих установ. Фактично вони були найбільшим та найвпливовішим органом нагляду за станом цивільних справ у губерніях. Утім, у 1799 р. до губерній, що були анексовані в Речі Посполитої (Київської, Подільської, Волинської, Мінської та Литовської), була введена посада фіскала. Останній у своїй діяльності не був підзвітний військовому губернатору Кам'янець-Подільського.

У зв'язку з енергійністю й амбітністю імператорів,

військові губернатори рідко коли були ініціаторами якихось внутрішньогубернських змін та впроваджень. Зазвичай вони просто виконували настанови згори. Сильною була також їхня залежність від царської думки. Більшість справ не доходила до практичної реалізації без затвердження імператора.

Час від часу військові губернатори здійснювали поїздки з метою огляду підпорядкованих губерній, військових одиниць чи державних кордонів. Поширеною була практика влаштування таких поїздок у перші півроку свого призначення на посаду військового губернатора. Про це повідомлялися заздалегідь ті регіони, де мав проїжджати начальник губернії. Місцеве начальство мало повідомляти жителів про приїзд військового губернатора, щоб вони мали змогу звернутися з проханнями чи скаргами. Крім того, необхідно була присутність усіх чиновників місцевої адміністративної влади для підтвердження власної наявності на посадах. Іноді військові губернатори відправляли в подібну ревізійну поїздку цивільних губернаторів або віце-губернаторів, яких інструктували, що треба обстежити й на що звернути увагу [10]. Після завершення поїздки цивільні губернатори повинні були надіслати військовому губернатору рапорт із доповіддю про виконану роботу.

Оскільки Подільська та Волинські губернії та півдавстрійська Галичина до 90-х рр. XVIII ст. становили частину Речі Посполитої, залишалось чимало справ, пов'язаних із неіснуючою державою: виплати боргів колишнього польського уряду, майнові суперечки шляхтичів, чії землі опинилися по різні боки кордону. Військовий губернатор Кам'янець-Подільського постійно контактував із порубіжними губернаторами Священної Римської імперії. Останні зверталися до нього зі зверненнями, які надалі передавалися до Подільського губернського правління із вказівкою розв'язати цю проблему [11].

Ставлення військових губернаторів до населення новоприсєднаних губерній зазвичай було стриманим і толерантним. Польське шляхетство залучалось до участі в роботі губернської адміністрації. До 30-х рр. XIX ст. тривав процес нобілітації шляхти. Польська мова існувала певний час у діловодстві поряд із російською (особливо на повітовому рівні). Хоча це, звичайно, не віталось урядом, який час від часу нагадував начальникам губерній про необхідність впровадження російської мови. Особливо це стосувалось діловодства.

Досить напруженою була ситуація щодо становища уніатів та католиків. На Правобережній Україні значним був вплив греко-католицької церкви, що не влаштувало російську владу. Остання розглядала православну церкву як домінуючу, адже не даремно за царювання Миколи I одним із постулатів теорії офіційної народності, яка становила основу ідеології російської державності, було православ'я. Відповідно, на новонабутих землях здійснювалася політика поступового витіснення уніатів та поширення православ'я. Військовий губернатор Кам'янець-Подільського також дотримувався цієї політики. Час від часу в документах з'являлися згадки про заборону будувати каплицю уніатському священику чи повертатися з православ'я до греко-католицизму, догани за зневажливе ставлення до православних святинь тощо.

У своїй роботі військовий губернатор Кам'янець-Подільського користувався послугами створеної для його потреб канцелярії. Спочатку остання складалася з одного чиновника. Уже в 1798 р. канцелярія була розширена у зв'язку зі збільшенням обсягу

вхідної та вихідної документації. Була також збільшена сума на канцелярські потреби та оплату роботи чиновників із 300 р. до 500 р. за "треть" (грошовий розрахунок вівся в той час по "третьах": січнева, травнева та вереснева).

Через канцелярію військового губернатора проходило листування з центральними, губернськими та повітовими адміністративними органами влади. Вихідну документацію військового губернатора можна поділити за формулюванням на певні підвиди: рапорти (зазвичай самому імператору, Урядуючому Сенату або комусь із рівнозначним рівнем влади), "предложения" (переважно в листуванні з губернськими правліннями, казенними палатами, нижніми земськими судами, повітовими судами тощо), ордери (у зверненні до конкретних посадовців губернської адміністрації, як-то "городничих", "земських исправників", голів судів та інших), накази (О. Беклешов був шефом водимирського мушкетерського полку, офіцери останнього й отримували накази), "пашпорти", подорожні, атестати (характеристики на чиновників, стислі біографічні довідки, відображення кар'єрного зросту). З 1803 р. поліція в Кам'янці-Подільському підпорядковувалась військовому губернатору. Правовим підґрунтям цього був нагляд останнього за цивільними справами в губерніях, а отже, на нього поширювались повноваження намісника. Згідно з указом про губернії 1775 р. царський намісник мав наглядати за діяльністю поліції.

У червні 1798 р. імператор Павло I видав наказ про заборону пропуску колишніх дезертирів російської армії в межі Російської імперії [12]. Цей наказ був розісланий усім військовим губернаторам, що керували прикордонними губерніями на Заході. Ситуація змінилась за часів Олександра I. Військовому губернатору Кам'янця-Подільського було наказано прийняти всіх бажаних колишніх дезертирів, які прагнуть повернутися на батьківщину. Останні мали бути розселені, де забажають, по тих станах, які кожен укаже [13].

Військовий губернатор Кам'янця-Подільського контролював також митниці та пов'язані з ними справи [14], зокрема він мав перевіряти стан митниць, їхню діяльність, функціонування карантинів. У разі потреби перекивав проїзд через деякі повіти чи затримував товар із проїжджаючими через кордон на карантин, де вони мали перебувати певний термін. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського постійно отримував звіти командирів полків донських козаків, що несли прикордонну службу. Вони кінно об'їжджали дистанції вздовж кордону й стежили в такий спосіб за порядком. У випадку необхідності врегулювати питання щодо вивозу тих чи інших товарів через митниці за кордон, місцеві поміщики звертались до кам'янець-подільського військового губернатора. За посередництва останнього уряд приймав необхідні постанови (Комерц-Колегія розглядала подібні прохання й передавала Урядуючому Сенату, доповідь якого затверджував чи скасовував імператор) [15].

Ще однією посадою, яку поєднував зі своєю кам'янець-подільський військовий губернатор, була посада інспектора дивізій (з 1801 р. інспекції, після 1806 р. знову дивізій). Це були найбільші військові одиниці мирного часу. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського очолював Дністровську дивізію [16]. Дивізії (інспекції) існували окремо для піхотних та окремо для кавалерійських полків, часто залежно від того, чи був інспектор генералом від інфан-

терії (піхоти) чи від кавалерії. Дивізії, як кавалерійські, так і піхотні, мали одну й ту ж назву. Їх очолювали одночасно різні особи (решта, як правило, без адміністративної влади). Територіально полки Дністровської дивізії (інспекції) розташовувались не лише в межах підконтрольних військовому губернатору губерній, а частково в містах і повітах Подільської та Новоросійської губерній [17]. Така мішанина зумовлювала постійні зносини між губернським начальством цих губерній.

Як інспектор, кам'янець-подільський військовий губернатор повинен був наглядати за станом полків власних дивізій (інспекцій). Цей нагляд полягав у розквартируванні полків по містах, містечках і селах губерній; вирішенні проблем (у разі їх виникнення) із постачанням продовольства, фуражу, амуніції, дров тощо. До процесу набору рекрутів військової губернатори не залучались, проте повинні були стежити за тими рекрутами, яких набирали до полків їхніх дивізій. Вони також відповідали за облаштування провіантських магазинів, будівництво необхідних споруд, заготівлю борошна, виготовлення й засуху з нього сухарів.

У 1799 р. був призначений генерал-інспектор над Брестською, Дністровською та Українською дивізіями. Ці дивізії розташовувались переважно в населених пунктах українських губерній [18]. Ним став цесаревич, великий князь Костянтин Павлович. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського І. Гудович звітував йому про стан полків дністровської дивізії, кам'янець-подільської фортеці. Окрім цього, він час від часу повідомляв генерал-інспекторові про розташування австрійських військ уздовж Подільської та Волинської губерній, їхню чисельність та інколи їхній склад. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського отримав від цесаревича Костянтина Павловича дозвіл на безпосередній із ним зв'язок.

Без згоди генерал-інспектора Костянтина Павловича кам'янець-подільський військовий губернатор й одночасно інспектор полків Дністровської дивізії не мав права звільняти командирів полків (навіть власного) й призначати нових. Також із генерал-інспектором потрібно було узгоджувати прийом до військових частин дворян із місцевих губерній.

Висновки

Інститут військових губернаторів проіснував у Кам'янці-Подільському майже 30 років з моменту заснування в 1796 р. і до 1825 р., коли О. Бахмєтьєв був переведений до іншої губернії. Перші роки функціонування цієї посади, за правління Павла I, позначилися частою ротацією кадрів. За Олександра I цей процес було призупинено. Протягом перших двадцяти років XIX ст. на теренах Подільської та Волинської губерній урядували двоє військових губернаторів: І. Ессен (1803-1812 рр.) та О. Бахмєтьєв (1814-1825 рр.). Для порівняння: в Києві лише за 15 років функціонування посади військових губернаторів змінилось семеро генералів. Також, на відміну від київських, кам'янець-подільські військові губернатори мали попередній досвід адміністративного цивільного управління. Можливо, це було пов'язано з прикордонним розташуванням Подільської та Волинської губерній, що вимагало більш виваженого й професійного управління. Надалі актуальною залишається необхідність залучення нових архівних матеріалів із фондів Російського державного історичного архіву для поглибленого дослідження питань щодо діяльності кам'янець-подільських військових губернаторів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.
2. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (к. XVIII - поч. XX ст.) / М. І. Бутич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія – Вип. 11. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 45-50.
3. Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь – репринтное издание – т. II. – М. : Научное издательство Большая российская энциклопедия, 1992 – 832 с.; Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь – Биографии – Т. 1. – М : Советская энциклопедия, 1991. – 799 с.
4. Указы и предложения за 1797 г. // Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Фонд 227. – Опис 1. – Т. 1. – Справа 3. – Арк. 32.
5. Там само. – Арк. 31.
6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Т.24 (1796-1798). – 1 собр. – СПб, 1830. – С. 706-710.
7. Дело по указу правительствующего Сената о присоединении под управление Киевского военного губернатора Минской губернии // Центральный державный исторический архив Украины в Киеве (ЦДІАК України). – Фонд 533. - Опис 1. – Справа 1553. – Арк. 15; ПСЗ. – Т.26. (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 775-776.
8. ПСЗ. – Т.33 (1816). – СПб, 1830. – С. 866-868.
9. Указы Сената за 1797 г. // ДАХМО – Фонд 227. – Опис 1. – Справа 2. – Арк. 245; Указы и предложения за 1797 г. // ДАХМО. – Фонд 227. – Опис 1. – Т.1. – Справа 3. – Арк. 82, 194.
10. Указы и предложения 1798 г. // ДАХМО. – Фонд 227. Опис 1. – Т. 1. – Справа 30. – Арк. 43-44.
11. Указы и предложения 1798 г. // ДАХМО. – Фонд 227. Опис 1. – Т. 1. – Справа 30. – Арк. 71.
12. ПСЗ. – Т.24 (1796-1798). – СПб, 1830. – С. 330.
13. ПСЗ. – Т.26 (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 821-822.
14. Указы и предложения 1798 г. // ДАХМО. – Фонд 227. Опис 1. – Т. 1 – Справа 30. – Арк. 42-44.
15. ПСЗ. – Т. 26. (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 132.
16. О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев. // ЦДІАК – Фонд 12. – Опис 1. – Справа 31. – Арк. 22.
17. ПСЗ. – Т.26 (1800-1801). – СПб, 1830. – С. 725.
18. Реестр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801 г. // ДАХМО. – Фонд 227. – Опис 1. – Т. 1. – Справа 189. – Арк. 9; Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г. // ДАХМО. – Фонд 227. – Опис 1. – Т. 1 – Справа 190 – Арк. 1-12.

O. Romantsov

FUNCTIONING OF INSTITUTION OF THE MILITARY GOVERNORS IN KAMIANETS – PODILSKYI (1796–1825)

The article deals with the activities of the military governors in Kamianets - Podylskyi in the period of 1796-1825. In the basis of the research lies the review of the powers and duties of these officials, the changes in the areas under their power, the analysis of their biographies. The important role in the research played by the identification of the place of this governing position in the system of Russian administrative and territorial system.

Keywords: institution of the military governors, administrative and territorial system, public servants.

© О. Романцов

Надійшла до редакції 30.03.2009

УДК 34(091)

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ТА СТАНОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦТВА: «ПОСОЛЬСТВО АНТОНА ГОЛОВАТОГО»

ДМИТРО БЛІЙ,

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

У статті розглядаються обставини перебування делегації від Чорноморського козацького війська на чолі з військовим суддею А. Головатим у Петербурзі в 1792 р., наслідком чого стало отримання чорноморським козацтвом території Правобережної Кубані. Автор аналізує трансформацію реальних обставин діяльності делегації в один із найважливіших міфів, який став надалі головним фактором формування регіональної (кубанської) та станової (козацької) ідентичностей української спільноти Кубані.

Ключові слова: Чорноморське козацьке військо, ідентичність, Кубань, Російська імперія, міф.

Постановка проблеми та аналіз основних підходів і досліджень, присвячених вирішенню проблеми. Згідно з відомим висловом Леополь-

да фон Ранке¹, головним завданням історика є дос-

¹ Німецький історик середини XIX ст.

№ 4 (95) червень 2009 р.